

Κεφάλαιο 43

Ενδεικτικοί διδακτικοί στόχοι

- Να γνωρίσουν οι μαθητές σε ποιους απευθύνεται ο ρήτορας στη συνέχεια του λόγου και ποια στάση τους προτρέπει να τηρήσουν.
- Να εκτιμήσουν τη θέση του Περικλή, σύμφωνα με την οποία η θυσία για την πατρίδα πρέπει να πηγάζει από την υπερβολική αγάπη γι' αυτήν και να αναζητήσουν στοιχεία του ήθους των υπερασπιστών της.
- Να αναλύσουν τη σχέση ελευθερίας - ευτυχίας και γενναιότητας - ευδαιμονίας.

1. Ερμηνευτικές ερωτήσεις

1.1. Ερωτήσεις ανοικτού τύπου (ανάπτυξης και σύντομης απάντησης)

1. «Τούς δέ λοιπούς χρή ασφαλέστεραν μὲν εὔχεσθαι, ἀτολμοτέραν δέ μηδὲν ἀξιοῦν τὴν ἐς τοὺς πολεμίους διάνοιαν ἔχειν»: Να επισημάνετε τις αντιθέσεις του αποσπάσματος και να αναλύσετε το περιεχόμενό τους.
2. «σκοποῦντας μὴ λόγῳ μόνῳ τὴν ὠφελίαν ... ἀλλὰ μᾶλλον τὴν τῆς πόλεως δύναμιν καθ' ἡμέραν ἔργῳ θεωμένους»: Τι επιδιώκει ο ρήτορας με την αντίθεση «λόγῳ - ἔργῳ» στο απόσπασμα αυτό;
3. Ποια είναι τα αγαθά που προέρχονται από την άμυνα εναντίον των εχθρών και γιατί δεν αναφέρονται από το ρήτορα; ¹
4. Να αναφέρετε τα σημεία των προηγούμενων κεφαλαίων στα οποία ο Περικλής μίλησε για τη δύναμη της πόλης και να αιτιολογήσετε την έμφαση που δίνει σ' αυτήν.
5. Ποιες είναι οι σκέψεις που πρέπει να κάνει κάθε Αθηναίος, όταν διαπιστώσει ότι η δύναμη της πόλης του είναι μεγάλη;
6. Πώς χαρακτηρίζει ο Περικλής όσους συνέβαλαν στη δημιουργία της δύναμης με την οποία παρουσιάζεται η Αθήνα;
7. «τολμῶντες καὶ γινώσκοντες ... καὶ ... αἰσχυρόμενοι»: Να προσδιορίσετε το ήθος των πολεμιστών, όπως αυτό προκύπτει από τις παραπάνω μετοχές.

8. Να επισημάνετε και να σχολιάσετε τις μετοχές που αναφέρονται στη συμπεριφορά που επέδειξαν οι πολεμιστές σε περιπτώσεις ήττας τους.
9. Γιατί ο Περικλής αποφεύγει και εδώ, όπως και στο κεφάλαιο 36, να αναφερθεί διεξοδικώς στους «ζῶντες»;
10. Ποια σχέση πρέπει να υπάρχει μεταξύ του πολίτη και της πόλης σύμφωνα με τον Περικλή;
11. Να κρίνετε τη θέση του Περικλή, σύμφωνα με την οποία η θυσία για την πατρίδα πρέπει να πηγάζει από ερωτικό συναίσθημα προς αυτήν.²
12. Να επισημάνετε μέσα από τις αντιθέσεις που χρησιμοποιεί ο ρήτορας την προσφορά των νεκρών και την αντιπροσφορά εκ μέρους της πολιτείας.³
13. Να αναλύσετε το περιεχόμενο της αποφθεγματικής φράσης «ἀνδρῶν ἐπιφανῶν πᾶσα γῆ τάφος».⁴
14. «καί οὐ στηλῶν μόνον ἐν τῇ οἰκείᾳ σημαίνει ἐπιγραφή, ἀλλά καί ἐν τῇ μὴ προσηκούσῃ ἄγραφος μνήμη παρ' ἐκάστῳ τῆς γνώμης μᾶλλον ἢ τοῦ ἔργου ἐνδiciaιτᾶται»: Να προσδιορίσετε το περιεχόμενο των αντιθέσεων που υπάρχουν στο παραπάνω απόσπασμα.⁵
15. Γιατί ο Περικλής στο κεφάλαιο 43, που αποτελεί τη μετάβαση στις προτροπές προς τους επιζώντες, επανέρχεται στον έπαινο των νεκρών;
16. «καί τό εὐδαιμον τό ἐλεύθερον, τό δ' ἐλεύθερον τό εὐψυχον κρίναντες»: Να αναλύσετε το περιεχόμενο του παραπάνω συλλογισμού.⁶
17. Γιατί, σύμφωνα με τον Περικλή, οι Αθηναίοι δεν πρέπει να φοβούνται τους πολεμικούς κινδύνους;⁷
18. Να ερμηνεύσετε τη θέση του Περικλή, σύμφωνα με την οποία είναι πιο δίκαιο να μάχονται υπέρ της πατρίδας οι πλούσιοι παρά οι φτωχοί και οι δυστυχημένοι.
19. «ἀλγεινότερα γάρ ἀνδρὶ γε φρόνημα ἔχοντι ἢ μετά τοῦ μαλακισθῆναι κάκωσις ἢ ὁ μετά ῥώμης καί κοινῆς ἐλπίδος ἅμα γιγνόμενος ἀναίσθητος θάνατος»: Να αναλύσετε το περιεχόμενο του αποσπάσματος.

1.2. Συνδυασμός ερωτήσεων σύντομης απάντησης και ελεύθερης ανάπτυξης

1. α) «ἀνδρῶν γὰρ ἐπιφανῶν πᾶσα γῆ τάφος»: το νόημα της φράσης αυτής είναι παρηγορητικό;
β) Να αιτιολογήσετε την απάντησή σας με βάση το κείμενο.
2. α) Ο Περικλής θεωρεί ιδανικό το αλόγιστο θάρρος ή όχι;
β) Να τεκμηριώσετε την απάντησή σας με βάση το κείμενο.

2. Εργασίες για το σπίτι

1. Να συγκρίνετε την άποψη που διατυπώνει ο Περικλής για τη γενναιότητα των πλουσίων με όσα υποστήριζε στο κεφάλαιο 42 για το ίδιο θέμα.
2. Να αναφέρετε παραδείγματα από τον Όμηρο ή τη δημοτική μας ποίηση που φανερώνουν τη θλίψη που προκαλεί η ταφή των νεκρών σε ξένη γη.
3. Με ποιο τρόπο το κεφάλαιο 43 θα μπορούσε να στηρίξει την άποψη πως ο ομιλητής του Έπιταφίου αναφέρεται σε όλους τους νεκρούς του Πελοποννησιακού πολέμου και όχι μόνο στους νεκρούς του πρώτου έτους;

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- ¹ Τα αγαθά αυτά είναι ευνόητα και γι' αυτόν το λόγο δεν αναφέρονται από τον Περικλή. Πρόκειται για την ελευθερία, την ανεξαρτησία, την εδαφική ακεραιότητα της πόλης, την ευημερία των πολιτών. Με μια φράση πρόκειται για τη διατήρηση του μεγαλείου της Αθήνας.
- ² Ο Περικλής μίλησε και προηγουμένως (κεφ. 39, 41) για τη δύναμη της Αθήνας και για τη σχέση του πολίτη με την πόλη. Εδώ όμως συμπυκνώνονται όλες οι αντιλήψεις του σχετικά με το θέμα αυτό και ανάγονται σε πατριωτική ιδεολογία η οποία ενέπνεε τους Αθηναίους για πολλά χρόνια. Σύμφωνα με την ιδεολογία αυτή ο δεσμός του Αθηναίου με την πόλη του μετατρέπεται σε πνευματικό και ο πολίτης σε εραστή της πατρίδας. Την άποψη για τη λατρεία, το θαυμασμό και τον έρωτα προς τη δύναμη της πόλης πολλοί αποδίδουν στο Θουκυδίδη και όχι στον Περικλή. Ο Ι. Θ. Κακριδής σημειώνει: «Η θέρμη του Αθηναίου για την πόλη του, που φανερώνεται στο *‘καθ’ ἡμέραν θεᾶσθαι’*, θα καταλήξει σε μιαν αγάπη δυνατή σαν τον έρωτα. Για να κερδίσει ξανά η φράση όλη την πρωταρχική της αξία, πρέπει να ανανεώσουμε μέσα μας το πάθος που έκλεινε τότε η ξεπλυμένη σήμερα λέξη *εραστής*, ακόμα να εκτιμήσουμε το βάρος που παίρνουν τα λόγια αυτά ειπωμένα από έναν άνθρωπο με τέτοιο ήθος και συναίσθηση ευθύνης, όπως ο Θουκυδίδης, ο μεγάλος αυτός θεατής της δύναμης της Αθήνας και εραστής της» (Ι. Θ. Κακριδής, *ό.π.*, σ. 93). Ο Gompe όμως διατυπώνει το ερώτημα αν αυτή η θέση για την ερωτική σχέση πολίτη - πόλης θα μπορούσε να γραφεί μετά το 404. Τότε δηλαδή που η καταστροφή της Αθήνας έχει συντελεστεί. Επομένως δε θα είχαν θέση στην Ιστορία του Θουκυδίδη παρόμοιες μεγαλαυχίες, αν δεν αποτελούσαν αντιλήψεις του Περικλή (βλ. Β. Κωνσταντινόπουλου, *ό.π.*, σσ. 121-122).
- ³ Η πρώτη αντίθεση υπάρχει στις φράσεις *«στηλῶν ἐπιγραφὴ»* και *«ἄγραφος μνήμη»*. Με την πρώτη φράση υποδηλώνεται κάτι το υλικό, ενώ με τη δεύτερη κάτι το ηθικό. Η *«στηλῶν ἐπιγραφὴ»* αποτελεί την έμπρακτη αναγνώριση της προσφοράς των νεκρῶν από τις επιγιγνώμενες γενιές και την εκδήλωση των αισθημάτων σεβασμού προς αυτούς. Σεβασμός όμως που εκδηλώνεται από τους μεταγενέστερους που εξακολουθούν να κατοικούν στον ίδιο γεωγραφικό χώρο. Η *«ἄγραφος μνήμη»* όμως της ανδρείας που επέδειξαν οι νεκροί και της δόξας την οποία κατέκτησαν διατηρείται στην καρδιά κάθε ανθρώπου πέρα από οποιουδήποτε περιορισμούς τους οποίους θα μπορούσε να θέσει η καταγωγή, η φυλή, ο τόπος και ο χρόνος. Η δεύτερη αντίθεση περικλείεται στη φράση *«καὶ οὐ μόνον σημαίνει, ἀλλὰ ἐνδαιτᾶται»*, και υποδηλώνεται με αυτή η διαρκής ζωντανή παρουσία *«τῆς γνώμης»* των νεκρῶν. (βλ. και Δ. Δρακόπουλος, Χ. Γ. Ρώμας, *Θουκυδίδης Περικλέους Ἐπιτάφιος*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1989, σ. 115). Η τρίτη αντίθεση εντοπίζεται στη φράση *«τῆς γνώμης μᾶλλον ἢ τοῦ ἔργου»*. Σύμφωνα με αυτήν ο ρήτορας δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο γενναίο φρόνημα που επέδειξαν οι

νεκροί και όχι στο αποτέλεσμα του αγώνα που διεξήγαγαν. Βεβαίως στην αναφορά αυτή του Περικλή θα μπορούσαμε ίσως να διαγνώσουμε την προσπάθεια δικαιολόγησης κάποιων αρνητικών εκβάσεων των προσπαθειών που καταβλήθηκαν από τους νεκρούς. Ίσως στο σημείο αυτό να έχουμε και την άποψη του Θουκυδίδη, σύμφωνα με την οποία η επιτυχία ή η επιτυχία ενός πολέμου πολλές φορές καθορίζεται όχι από τους σχεδιασμούς των ανθρώπων αλλά από παράγοντες εξωτερικούς που δεν είναι δυνατόν να σταθμιστούν. (Για τις αντιθέσεις, βλ. Γ. Ζηκίδου, *Θουκυδίδου Ιστορίες*, Βιβλ. Β', εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 1986, σσ. 105-106. Βλ. σχετικά και Σ. Γκίκα, ό.π., σ. 133).

⁴ Ο Περικλής δε δίνει έμφαση στην αξία του τάφου ως μνημείο αλλά εξαίρει τη σημασία του τάφου ως ιδέα που ξεφεύγει από κάθε περιορισμό τον οποίο θέτει ο χώρος και ο χρόνος. Έχουμε δηλαδή εδώ μετάθεση από το μνημείο, όπου βρίσκονται θαμμένα τα σώματα των νεκρών (η τέφρα τους, για να ακριβολογήσουμε), στον τάφο ως ιδέα, στον τάφο δηλαδή «*ἐν ᾧ ἡ δόξα αὐτῶν παρὰ τῷ ἐντυχόντι αἰεὶ καὶ λόγου καὶ ἔργου καιρῷ ἀείμνηστος καταλείπεται*. Σε κάθε πανηγυρισμό της πόλης η αναδρομή στη μνήμη των πεσόντων θα αποτελεί πηγή διδαγμάτων σε όλες τις επιγιγνώμενες γενιές. Αλλά και όταν οι άρχοντες θα μιλούν για τη γενναιότητα και το ψυχικό μεγαλείο που πρέπει να επιδεικνύουν οι πολίτες στα πεδία των μαχών, θα προβάλλουν τους προκείμενους νεκρούς ως σύμβολο του ιδανικού πολίτη, ως πρότυπο ανδρείας και αρετής. (Βλ. και Α. Γεωργοπαπαδάκος, ό.π., σ. 130). Είναι χαρακτηριστικό ότι εδώ ο ρήτορας δεν κάνει αντιδιαστολή «λόγου» και «έργου», όπως έκανε πολλές φορές μέχρι το σημείο αυτό του Επιταφίου. Η εξήγηση δίνεται με την προηγούμενη ακριβώς παρατήρηση. Με το γεγονός δηλαδή ότι οι προκείμενοι νεκροί θα χρησιμοποιούνται ως παράδειγμα και για να μνημονεύσει κάποιος με λόγο την προσφορά τους αλλά και να αποδείξει με έργα ότι ακολουθεί το παράδειγμά τους στην πορεία προς την επιτέλεση του καθήκοντός του να υπηρετήσει τις μεγάλες ιδέες, τις μεγάλες αξίες και τα μεγάλα ιδανικά.

⁵ Με τη φράση αυτή ο ρήτορας δεν υπονοεί ότι οι νεκροί θα μπορούσαν να είχαν ταφεί σε οποιαδήποτε χώρα, αλλά ότι η μνήμη τους διατηρείται στη θύμηση όλων των ανθρώπων, όχι μόνον «*ἐν τῇ οἰκείᾳ*» αλλά και «*ἐν τῇ μὴ προσηκούσῃ*». Με το να δώσουν ότι πολυτιμότερο είχαν, δηλαδή την ίδια τους τη ζωή, απέκτησαν δόξα που δεν περιορίζεται στα εδαφικά όρια της Ελλάδας, αλλά επεκτείνεται και παίρνει οικουμενική διάσταση. Τα ιδανικά για τα οποία έπεσαν δεν έχουν απλώς πανελλήνιο χαρακτήρα, αλλά πανανθρώπινο. Εμπύπτουν στη σφαίρα του διατοπικού, του διαχρονικού και του οικουμενικού. Όσοι υπήρξαν «*ἐπιφανείς*» δεν είναι δυνατόν να ανήκουν στους ανθρώπους μίας μόνο χώρας και μίας εποχής. Ανήκουν στους ανθρώπους κάθε χώρας και κάθε εποχής. Γιατί γίνονται πρότυπα ανδρείας και αρετής για κάθε άνθρωπο όλων των εποχών που μάχεται για την επικράτηση των υψηλών ιδεών και

αξιών, για την υπερίσχυση των ευγενών ιδανικών που δίνουν ουσιαστικό νόημα και περιεχόμενο στην ανθρώπινη ύπαρξη. (Βλ. Δημ. Λυπουρλής, «*ἀνδρῶν ἐπιφανῶν πᾶσα γῆ τάφος*», περ. *Φιλολογος*, Θεσσαλονίκη, Άνοιξη 1997, σσ. 31-43).

⁶ Με το συλλογισμό αυτό ο Περικλής θεωρεί την ευψυχία ως βασική προϋπόθεση τόσο των ηθικών όσο και των υλικών αγαθών. Αν εννοήσουμε το συνδυαστικό ρήμα «*ἐστί*» ο συλλογισμός που προκύπτει είναι:

«*τό ἐλεύθερον (ἐστί) τό εὐδαιμον*

τό εὐψυχον (ἐστί) τό ἐλεύθερον

Ἄρα τό εὐψυχον (ἐστί) τό εὐδαιμον»

Προϋπόθεση λοιπόν της ευδαιμονίας είναι η ελευθερία, αφού αυτή διαμορφώνει τις συνθήκες απόκτησης και απόλαυσης όλων των αγαθών που κάνουν τη ζωή ευχάριστη. Η αναφορά του ρήτορα περιλαμβάνει κατά κύριο λόγο την εθνική ελευθερία, γιατί η ατομική αλλά και η συλλογική ευδαιμονία απ' αυτήν πηγάζουν. Ο άνθρωπος ως ελεύθερο ον αδυνατεί να ζήσει υπό συνθήκες ανελευθερίας. Γι' αυτό, όταν η εθνική ελευθερία απειλείται, αφηγά τους κινδύνους και μπαίνει στο πεδίο της μάχης προκειμένου να αποκρούσει όσους την επιβουλεύονται. Σ' αυτές ακριβώς τις στιγμές χρειάζεται να επιδείξει ευψυχία, γιατί έτσι μόνο θα εξακολουθήσει να ζήσει ελεύθερος και να απολαμβάνει τα αγαθά της ευδαιμονίας. (Βλ. σχετικά Ι. Μπάρμπα, *ό.π.*, σσ. 201-202 και Ι. Θ. Κακριδής, *ό.π.*, σσ. 99-100).

⁷ Σύμφωνα με τον Περικλή, οι Αθηναίοι δεν πρέπει να φοβούνται τους πολεμικούς κινδύνους, γιατί οι πρόγονοί τους και κυρίως οι προκειμένοι νεκροί, μπορούν να αποτελέσουν πρότυπα ανδρείας. Η μίμηση αυτών από τους επιζώντες θα τους οδηγήσει στην κατάκτηση ακόμη περισσότερων ηθικών και υλικών αγαθών, αλλά προπάντων θα συντελέσει στη διατήρηση της ελευθερίας. Θα συντελέσει δηλαδή στη διαμόρφωση των συνθηκών εκείνων που θα τους επιτρέψει να απολαύσουν την ευδαιμονία τους. Είναι προφανές ότι ο Περικλής στο σημείο αυτό προσπαθεί να τονώσει το ηθικό των Αθηναίων και να τους πείσει ότι πρέπει να συνεχίσουν τον πόλεμο, αν οι περιστάσεις το απαιτήσουν. Ο John H. Finley παραλληλίζει την προτροπή αυτή του Περικλή με τα λόγια του Αρχίδαμου: «Στην ευνομία μας χρωστούμε και την πολεμική μας αρετή και την πολιτική μας σωφροσύνη και τούτο επειδή το αίσθημα της τιμής συνδέεται στενά με τη σωφροσύνη και η γενναιότητα με το αίσθημα της ντροπής». Παρατηρεί όμως εύστοχα ότι ο Αρχίδαμος είχε να παρουσιάσει μια πειθαρχία που είχε ως βάση της τους περιορισμούς, ενώ ο Περικλής προβάλλει την ελπίδα μιας πληρέστερης και πιο ανθρωπιστικής ελευθερίας. (Βλ. J. H. Finley, *ό.π.*, σ. 155).